

С.О.Рудько Становлення суспільно-політичних поглядів М.Василенка (кін. XIX ст.) // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені М.Коцюбинського. Серія: Історія. – Вінниця, 2004. – Вип.VIII. – С.101-106.

СТАНОВЛЕННЯ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ПОГЛЯДІВ

МИКОЛИ ВАСИЛЕНКА (КІН. XIX СТ.)

Особистість Миколи Василенка визначного історика та громадського діяча, активного учасника Української революції 1917–1920 рр., ще не знайшла широкого висвітлення в історичній літературі. Особливо це стосується дослідження процесу становлення його політичних поглядів. У статті автор на основі архівних матеріалів висвітлив формування суспільно-політичного світогляду Миколи Прокоповича, яке відбувалося у кін. XIX ст.

У сучасній українській історіографії не існує праць присвячених проблемі становлення суспільно-політичних поглядів Миколи Василенка у кін. XIX ст. Лише епізодичні згадки про цей період життя вченого можна знайти в працях присвячених відомим науковцям, таким як А.Лазаревський, В.Антонович, В.Іконніков, Д.Петрушевський.

Джерелами для написання статті послужили архівні фонди Інституту рукопису НБУ НАНУ, Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва України; Центрального державного архіву вищих органів влади України у м. Києві, а також опубліковані спогади самого М.Василенка, його брата та племінниці, дружини Миколи Прокоповича відомої дослідниці Н.Д.Полонської-Василенко.

М.Василенко народився 3 лютого 1866 р. у с. Есмань Глухівського повіту Чернігівської губернії. Сім'я Василенків жила в патріархальних умовах, які нагадували життя старосвітських поміщиків¹. Середню освіту Микола здобув спочатку в Глухівській прогімназії, а потім Полтавській гімназії (VII і VIII класи). Навчаючись у Полтаві Василенко вирішує присвятити себе медицині. Цей його вибір був нав'язаний тим, що навчаючись у 8 класі гімназії він давав приватні уроки синові відомого у Полтаві лікаря Е.Майєра. Останній був вихованцем медичного факультету Дерптського університету. Пообіцявши Миколі рекомендаційні листи до відомого професора Людвіга Штіде, він остаточно визначив наміри юнака². Рекомендація допомогла – Миколу Василенка добре прийняв професор Л.Штіде – відомий у Європі фахівець з анатомії.

Дерптський університет був схожий на середньовічні німецькі університети, оскільки мав широку автономію. Реформи др. пол. XIX ст., за якими в університетах Російської імперії запроваджувались жорсткі статuti, не торкнулись його. Студенти університету жили своєрідним життям, мали свої корпорації, сувору товариську дисципліну,

традиції, які йшли з середніх віків. Студентів російського та українського походження було небагато, й вони об'єднувались в окреме „товариство”. М.Василенко деякий час був секретарем, а пізніше головою цього товариства³.

Поступово у М.Василенка згасає інтерес до медицини і він переходить на історичний. Його науковим керівником став професор О.Брікнер. Оцінюючи його, М.Василенко пише: „Він був глибоким і оригінальним істориком”⁴. Під його керівництвом Микола написав першу свою роботу, яка була присвячена земським соборам. Проте вона не була опублікована через від'їзд професора за кордон. Навчаючись на історичному факультеті М.Василенко в той же час відвідував лекції і практичні заняття з історії російського права І.Енгельмана⁵.

Студентам в Дерпті була доступна заборонена в Росії література. Вони мали змогу вільно виписувати видання соціалістичного змісту, навіть після переїзду до Києва у 1890 р. М.Василенко мав невелику бібліотечку подібних творів⁶. Загалом же хоча серед близьких товаришів М.Василенка і були „народовольці”⁷ він, як і більшість студентів того періоду в Дерптському університеті, вів себе у політичному відношенні помірковано.

Наприкінці 1880-х рр. уряд посилив русифікацію університету. Ставлення М.Василенка до русифікаторської політики царя Олександра III було відоме кураторові шкільної округи, професору Капустіну, який не дав згоди залишити його стипендіатом для підготовки до вченого звання⁸. Василенко вирішив продовжити навчання у Києві. Він мав рекомендаційного листа від професора О.Брікнера до професора О.Іконнікова, а завітавши дорогою до Києва на два тижні до Полтави до свого знайомого П.Васькова, отримав від нього рекомендаційного листа до О.Лазаревського⁹.

В Києві Микола Василенко отримав те, чого в науковому відношенні не міг мати в Дерпті: вперше міг безпосередньо зануритись в джерела історії. З задоволенням він став вивчати джерела соціальної і економічної історії України. Крім того, тут М.Василенко отримав у керівники добрих знавців саме соціально-економічної історії: – О.Лазаревського, В.Антоновича, І.Лужицького.

Під впливом О.Лазаревського М.Василенко зосередив свою увагу на матеріалах історії форм землеволодіння Лівобережної України. Поступово з цього матеріалу викристалізувалась тема для його дисертації: „Землеволодіння Лівобережної України XVII–XVIII ст.”¹⁰.

У Києві М.Василенко відвідував лекції та семінари М.Владимирського-Буданова, В.Антоновича, В.Іконнікова, І.Лужицького, вивчав джерела історії України, працював у архівах, готувався до магістерських іспитів. В той же час захоплювався громадським і політичним життям¹¹.

У 1892 р. Микола Прокопович одночасно з М.Грушевським почав магістерський іспит в університеті Св. Володимира в Києві. Іспити М.Василенко довів майже до кінця, але через перевтому не зміг здати останній іспит з історії Середньовіччя у професора Ф.Фортинського. Іспит було відкладено¹².

А.Лазаревський посідав виключне становище в наукових колах Києва, був фактичним редактором „Київської старовини”, і його оселя була значним осередком київського життя. Тут М.Василенко познайомився з видатними науковими і громадськими діячами – О.Левицьким, П.Житецьким, В.Науменком, Е.Ківлицьким, В.Мякотіним. Усі вони були головними співробітниками та членами редакції „Київської старовини”. Микола Прокопович був одразу втягнутий в інтереси цього видання та став його співробітником і залишався ним до ліквідації журналу. „Київську старовину” видавало товариство „Стара громада”, яке об’єднувало старших українських громадських та наукових діячів. М.Василенко незабаром став її членом¹³.

Сам О.Лазаревський до „Старої громади” не належав. Він взагалі не належав ні до яких громадських організацій, крім наукових. М.Василенко завжди глибоко поважав його, і в своїй подальшій науковій роботі прислухався до вченого. Микола Прокопович завжди вважав себе учнем О.Лазаревського. В статті, присвяченій його пам’яті, він так висвітлює своє ставлення до нього: „Я приїхав до Києва зовсім мало знайомий з історією України, але завдяки знайомству з О.Лазаревським, його бібліотеці і зібранню рукописів, я став на ґрунт вивчення української історії. Оскільки я вважаю по університету своїм вчителем професора О.Брікнера, і йому зобов’язаний своїм знанням російської історії і методів вивчення її і дослідження, то О.Лазаревського я вважаю своїм другим вчителем, який зосередив мої інтереси на українській історії”¹⁴.

В гуртку О.Лазаревського Микола Прокопович зав’язав тісні дружні відносини, які не слабували протягом багатьох років. Найбільше враження на нього справили П.Житецький і О.Левицький, перший – своїм великим розумом, сміливими думками і незвичайними аналогіями, О.Левицький – цікавими розповідями¹⁵.

„Стара громада” обмежувала свої завдання виключно культурно-просвітніми цілями: вона, як уже зазначалось, видавала „Київську старовину”, охороняла і підтримувала могилу Т.Шевченка, збирала матеріали для видання українсько-російського словника. Громада видавала твори Т.Шевченка і на отримані кошти підтримувала і давала можливість отримати освіту родичам поета. Велика кількість завдань робила зібрання товариства живим і цікавим, а М.Василенко став одним з його активних членів.

Незадовго до приїзду М.Василенка до Києва журнал „Київська старовина” пережив кілька змін: в 1888 р. помер перший редактор-видавець журналу Ф.Лебедінцев, і видання

журналу взяв на себе О.Лашкевич, який був близьким до частини „Київської старовини”. Журнал трохи “оживився”, були запрошені нові співробітники. Проте так було не довго і в 1889 р. після смерті О.Лашкевича журнал опинився знову в критичному становищі. Тоді його видання взяла на себе „Стара громада”, яка виділила як юридичного видавця свого члена К.Гамалію, а редактором було обрано В.Науменка¹⁶. Після приїзду до Києва саме в „Київській старовині” М.Василенко почав друкувати свої перші рецензії і замітки. Першою була його рецензія на „Харківський збірник” – літературно-науковий додаток до Харківського календаря на 1890 р., яка була надрукована в XII кн. „Київської старовини”. Тому 1890 р., по суті, можна назвати датою початку наукової діяльності М.Василенка.

В статті, присвяченій В.Науменку як редактору „Київської старовини”, Микола Прокопович так охарактеризував редакційний гурток при журналі: „Більшість співробітників не отримують гонорар, а на участь в журналі дивляться як на суспільну справу. З цього боку важко уявити собі другу ідейну справу, яку б безкорисно, з таким завзяттям і наполегливістю виконували так довго... Редакція „Київської старовини” являє собою ніби одну сім’ю. Час від часу співробітники збирались на редакційні зібрання. Зібрання закінчувались зазвичай вечерею і носили сімейний характер”¹⁷. З цієї характеристики редакційних зібрань „Київської старовини”, зробленої М.Василенком видно, який великий вплив мали вони самі на молоду і чужу в новому місті людину, як допомогли вони йому налагодити товариські зв’язки і прикипіти душею до київського життя і його інтересів.

Для співробітників журналу відомий збирач українських старожитностей і меценат В.Тарновський два рази на місяць по суботах організовував зібрання, ініціатором яких був О.Лазаревський. Це не були редакційні зібрання, а це були збори, співробітників „Київської старовини” у більш широкому складі, ніж в самій редакції. Відбувались розмови на різні теми, які не стосувались журналу, хоча його інтереси завжди були на першому місці. Ділились новинами, інколи сперечались. Тут же виникали літературні плани. Брат В.Тарновського, відомий київський цензор В.Юзефович, жартома називав ці зібрання „Мазепині суботи”, але політичного в них нічого не було. Один тільки раз вирішено було на ньому попросити в генерал-губернатора дозвіл панахиди по Т.Шевченку в Софіївському соборі¹⁸. За рахунок В.Тарновського журнал „Київська старовина” мав змогу вміщувати різні малюнки, гравюри та фотографії¹⁹.

Із менш частих зібрань членів „Київської старовини” Микола Прокопович згадував у своїх спогадах, у зв’язку зі смертю польського історика А.Яблоновського, традиційні щорічні обіди у Н.Молчановського. Ці обіди почались із 1895 р. і припинились зі смертю Н.Молчановського у 1913 р.²⁰

Іншим центром тодішнього інтелектуального і наукового життя Києва був гурток,

який збирався навколо професора І.Луцицького. Талановитий дослідник І.Луцицький в цей час знаходився в zenіті своєї професорської діяльності. Спеціаліст з історії Західної Європи, він не обмежувався тільки нею, а працював також і в області історії України, був близький до редакції „Київської старовини”.

Будинок І.Луцицького в Липках, на вулиці Левашівській, став певною мірою інтелектуальним центром, який збирав не тільки киян, але і приїжджих в Київ представників науки і літератури. Серед цього гуртка виділялись на початку 1890-х років Д.Петрушевський, Є.Тарле, близькими були до нього молоді історики, уже викладачі О.Левицький, Е.Ківлицький, Н.Молчановський, В.Мякотін²¹.

Об'єднані спільними культурними, науковими, суспільними інтересами молоді історики утворили гурток, з І.Луцицьким на чолі, який отримав назву „бродники”, бо полюбляли здійснювати екскурсії по околицях міста, а також проводити зібрання у різних місцях²². Цікаво, що учасники цього гуртка по різному розуміли його завдання і характер. Микола Прокопович в листі до В.Мякотіна 24 червня 1897 р. згадував „бродників” такими словами: „Ми задовольняли свої суспільні прагнення хоча б у вигляді тих широких мрій, яких багато у нашу романтичну пору, коли ми гуртком бродників думали перевернути увесь світ”²³. Ясно, що для М.Василенка, В.Мякотіна та ін. в гуртку „бродників” виражалось їх втілення суспільних прагнень, з гуртком були пов'язані якісь наївні мрії „перевернути увесь світ”. Для інших членів гуртка це суспільне прагнення не мало значення. Так, наприклад, інший „бродник” Д.Петрушевський зовсім по іншому характеризував гурток: „[...] молоді історики часто збирались в І.Луцицького, і скоро утворили щось схоже до бродячого клубу, збираючись один в одного і весело проводячи час без будь-яких політичних намірів. Інколи складали смішні вірші, наприклад на М.Владимирського-Буданова з приводу його теорії про колонізацію правого берега Дніпра”²⁴.

Розквіт „бродників” припав на 1894 рр. Поступово „бродники” стали роз'їжджатись по Росії. У 1891 р. поїхав до Москви В.Мякотін. По суті гурток став розпадатись з від'їздом І.Луцицького за кордон в 1894 р. Василенко в листі В.Мякотіну 1 травня 1894 р. висловлює дуже цікаві думки з цього приводу: „З від'їздом І.Луцицького за кордон ми, бродники збираємось якось мало. Можливо чого я дуже боюсь, і мало дійсно свідомого ідейного зв'язку, а вже дуже багато індивідуалізму, бажання заховатися в свій куток, і сидіти там...”²⁵.

В цьому уривку з листа М.Василенка видно основні розбіжності в розумінні змісту „бродницького” союзу. Для частини членів, як Д.Петрушевського „бродники” були товариством, бродячим клубом, де можна було, не думаючи ні про які суспільні чи політичні справи, відпочити і розвіятись, для М.Василенка і В.Мякотіна „бродники” повинні були стати основою для створення організації з чіткою дисципліною і солідарністю, організацією,

яка могла б в силу своєї згуртованості і внутрішньої дисципліни впливати на суспільне життя. Проте цього не сталося і „бродники” розпались.

Із занепадом „бродників” значення об’єднуючого центру поступово перейшло до М.Василенка. Його брат Костянтин, який у 1895 р. вступив до університету і оселився у Миколи Прокоповича, так описує його тогочасне життя: „Коли я приїхав до Києва, кампанія „бродників” вже розпадалася... Більша частина членів, що залишились у Києві, брали участь у місцевому громадському житті: вони входили головним чином в ті різного роду „ініціативні групи”, які мали на меті впливати на громадськість і сприяти розвитку [...] і утворювали такі осередки, які притягували б до себе поступові елементи київського суспільства [...] Складання усякого роду проєктів здебільшого відбувалося на квартирі мого брата. В дні таких засідань наша напівпорожня їдальня наповнялася різними людьми [...] Так я міг стояти в курсі усіх громадських заходів [...] На цих зібраннях я познайомився з рядом громадських діячів Києва професором І.Луцицьким, Е.Синицьким, В.Александровським, Н.Молчановським та ін.”²⁶.

В гуртку І.Луцицького одразу після приїзду до Києва М.Василенко зустрів особу, якій судилося було відіграти видатну роль в його житті. Це була молода, на два роки старша за нього, невістка Луцицьких, вдова брата М.Луцицької Марія Требінська. В Києві вона брала участь в усіх тих починаннях, якими жила ліберально-демократична інтелігенція міста. Сама була активним членом Товариства грамотності, в свій час була видавцем „Киевских откликов”. Вона не була пов’язана офіційно ні з якими групами, створила навколо себе широке коло друзів, в яке увійшла значна частина „бродників” І.Луцицького, особливо близькі до неї були О.Левицький, Н.Молчановський, В.Мякотін і особливо М.Василенко²⁷. Ось що про неї пише дочка К.Василенка Ніна: „Жива, розумна і добре освічена Марія Миколаївна звернула на себе увагу Миколи Прокоповича і між ними виникла багаторічна глибока і тісна дружба. Ні для кого не було секретом, що фактично вони були чоловіком і дружиною, хоча офіційно відносин не оформляли”²⁸.

Більшість членів гуртка І.Луцицького йшли одним шляхом в подальшому житті і діяльності: ми зустрічаємо їх на чолі тих культурно-освітніх осередків, які створила київська громадськість – Товариства грамотності, Товариства сприяння народній освіті, „Літературно-артистичного товариства”, багато з них виявилось дієвими співробітниками газет ліберального напрямку, таких як „Киевские отклики”, „Киевская мысль”.

Таким чином, в перші ж роки перебування в Києві М.Василенко налагодив дружні зв’язки, які незмінно підтримував до кінця життя.

В листі до Д.Петрушевського 25 квітня 1912 р. Микола Прокопович так висловив своє ставлення до їх дружби: „Для мене також ваш приїзд і час проведений з вами разом був

виключно хорошим часом. Очевидно те, що закладене в молоді роки для дружби, буває найміцнішим”²⁹.

Між цими двома групами – „Старою громадою” та „Київська старовиною” і гуртком І.Луцицького став М.Василенко, здобуваючи близьких друзів і там і тут (потрібно відмітити, що деякі – такі як О.Левицький, Е.Ківлицький – належали до обох груп). Але все ж між ними можна побачити розбіжності: перша група зосередила увагу переважно на культурно-національних питаннях, присвячуючи себе вивченню минулого і теперішнього України, і ставлячи за мету підняття національної самосвідомості, національної культури; друга група не обмежувалася рамками українського національного руху і більше тяжіла до загальноросійського ліберально-демократичного руху.

Проте громадська діяльність М.Василенка пішла значно далі мирного просвітництва, і він з перших років перебування у Києві став політичною постаттю у таборі опозиції уряду. Одразу ж після приїзду до Києва Микола Прокопович увійшов до добре законспірованої організації, яка називалась гурток лікаря Фокіна. Вона утворилась в Києві у 1884 р., після студентських заворушень в зв’язку з річницею університету, за ініціативи студента медика, а пізніше лікаря, асистента відомого в Києві професора Стуковенкова. Ця організація була продовженням „Народної волі”, але її програма піддавалась радикальному перегляду. Ставлячи в майбутньому за мету організацію всеросійської революційної партії, Фокінці ввели в своїй організації сувору дисципліну і конспірацію. Керівництво організації було наділене майже диктаторською владою і поповнювалось шляхом кооптації. Другою сходинкою були периферійні гуртки, залучені до політичної революційної програми таємного товариства. Третьою сходинкою були гуртки для широкої гуманітарної самоосвіти, де проводились систематичні заняття, реферати і дискусії. Конспірація була досить суворою, навіть посвячені не знали справжніх імен і прізвищ інших членів товариства. Засідання і постанови таємного товариства не протоколювали, ніяких записів не дозволялось. Зібрання і гурткові заняття вдома були заборонені. Організація проводила суворий відбір претендентів³⁰.

Ходили також чутки, що використовуючи силу свого впливу і авторитету Фокін впливав навіть на особисте життя окремих членів організації, що у нього у цьому сенсі існувала своя теорія „революційного підбору”. Так, наприклад, вказували на одруження одного з членів гуртка, пізніше відомого російського економіста, яке сталося ніби за вибору і з дозволу Фокіна³¹.

Важко уявити, яке місце зайняв М.Василенко у фокінській організації, в усякому випадку не нижче другої сходинки. Він не любив згадувати про неї, можливо, що тут була і звичка до конспірації. Потрапив він до цієї організації найімовірніше завдячуючи братам

Євгену і Леонтію Синиць ким. Євген Синиць кий належав до найближчих товаришів Миколи Прокоповича ще у Дерптському університеті³².

Організація Фокіна була розгромлена поліцією 1892 р., однак частині її членів, зокрема й М.Василенку, пощастило уникнути арешту³³. Повному розпаду організації частково сприяли “чистки”, яким піддавались її члени. З їх допомогою організація звільнялась від ненадійних елементів, але разом з тим і перетворювала цих “ненадійних”, ображених організацією людей на її ворогів. Ще однією причиною, як вважає М.Василенко, була внутрішня причина – зростання критичного настрою серед членів організації, їх розчарування і падіння авторитету головного керівника. В середині 1890-х років сам доктор Фокін переїхав до Москви і київський гурток розпався³⁴.

У 1895 р. в Києві було засновано товариство під назвою “Київське літературно-артистичне товариство”, яке повинно було об’єднати представників різних видів мистецтва. В його статуті значилось, що вона має право організувати публічні лекції, читання, художньо-драматичні вечори, концерти, художні виставки, видавати збірники і окремі твори, організовувати в своєму приміщенні дозволені урядом ігри – шахи, доміно, більярд.

Незабаром серед членів товариства почався розкол – з’явилася опозиція поміркованому, консервативному керівництву: до неї належали М.Василенко, В.Водовозов, М.Бердяєв. Вони хотіли “підірвати товариство” зсередини і взяти до своїх рук керівництво ним. Це була група – українського напрямку³⁵.

Отже, з перших же років перебування в Києві Микола Василенко бере активну участь у громадсько-політичному житті міста. Саме на цей період припадає формування світоглядних позицій вченого, на яких він залишався до революції 1917-1920 рр. М.Василенко, будучи прихильником підняття національної самосвідомості та культури українців, не обмежується рамками українського національного руху, а й симпатизує організаціям, що схилялися до загальноросійського ліберал-демократизму.

ДЖЕРЕЛА І ЛІТЕРАТУРА

1. Центральний державний архів вищих органів влади і управління у м. Києві (далі – ЦДАВОВУ).– Ф.3806.– О.2.– С.4.– Арк.1; 2. Микола Прокопович Василенко / В.В.Вороненко і ін.– К.: Наук. думка, 1991.– С.27; 3. ЦДАВОВУ.– Ф.3806.– О.2.– С.4.– Арк.2; 4. Інститут Рукописів Національної бібліотеки України ім. М.Вернадського (далі – ІР НБУВ).– Ф.40.– О.1.– С.1252.– Арк.20; 5. ІР НБУВ.– Ф.40.– О.1.– С.1241.– Арк.1; 6. Микола Прокопович Василенко / В.В.Вороненко і ін.– К.: Наук. думка, 1991.– С.33; 7. ЦДАВОВУ.– Ф.3806.– О.2.– С.4.– Арк.7; 8. Там само.– Арк.3; 9. Там само.– Арк.3; 10. Полонська-Василенко Н.Д. Микола Прокопович Василенко – життя та наукова діяльність // Український історик.– 1966.– №3.– С.41; 11. ЦДАВОВУ.– Ф.3806.– О.2.– С.4.– Арк.4; 12. Василенко М.П. Історія мого приват-доцентства // Український Історик.– 1966.– Ч.4-3 (11-12).– С.57; 13. Центральний державний архів музей літератури і мистецтва України (далі – ЦДАМЛ).– Ф.542.– О.1.– С.35.– Арк.10-11; 14. ЦДАМЛ.– Ф.542.– О.1.– С.44.– Арк.20; 15. Там само.–

Арк.21; 16. Там само.– Арк.25; 17. Там само.– Арк.29-30; 18. Там само.– Арк.31; 19. Микола Прокопович Василенко / В.В.Вороненко і ін.– К.: Наук. думка, 1991.– С.44; 20. ЦДАМЛ.– Ф.542.– О.1.– С.44.– Арк.36; 21. Там само.– Арк.43-44; 22. Микола Прокопович Василенко / В.В.Вороненко і ін.– К.: Наук. думка, 1991.– С.69; 23. Полонська-Василенко Н.Д. Микола Прокопович Василенко – життя та наукова діяльність // Український історик.– 1966.– №3.– С.69-70; 24. ЦДАМЛ.– Ф.542.– О.1.– С.44.– Арк.47; 25. Там само.– Арк.48; 26. Василенко К.П. Статті. Спогади. Листування: В 2 Ч.– К.: Інститут Історії України НАН України, 2002.– Ч.І.– С.181; 27. ЦДАМЛ.– Ф.542.– О.1.– С.44.– Арк.70; 28. Василенко К.П. Статті. Спогади. Листування: В 2 Ч.– К.: Інститут Історії України НАН України, 2002.– Ч.ІІ.– С.187; 29. ЦДАМЛ.– Ф.542.– О.1.– С.44.– Арк.66; 30. Там само.– Арк.81-82; 31. Василенко К.П. Статті. Спогади. Листування: В 2 Ч.– К.: Інститут Історії України НАН України, 2002.– Ч.І.– С.183; 32. ЦДАМЛ.– Ф.542.– О.1.– С.44.– Арк.82; 33. Микола Прокопович Василенко / В.В.Вороненко і ін.– К.: Наук. думка, 1991.– С.77; 34. ЦДАМЛ.– Ф.542.– О.1.– С.44.– Арк.84-85; 35. Там само.– Арк.225-226.